

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA  
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI**

**FILOLOGIYA FAKULTETI**

**TILSHUNOSLIK KAFEDRASI**

**MAVZU: O`zbek xalq shevalari  
leksikasi**

**TOPSHIRDI: NORQO'ZIYEVA SHOXSANAM  
GURUH: 1-26.**

**QABUL QILDI: XUDOYQULOVA SHOXISTA.**

**Guliston 2011.**

# O'zbek xalq shevalari leksikasi

## Reja

- 1.O'zbek adabiy tiliga sheva leksikasining ta'siri.
- 2.Ma'nodosh so'zlar.
- 3.Shakldosh so'zlar.
- 4.Zid ma'noli so'zlar.
- 5.Ko'p ma'noli so'zlar.

O'zbek tili leksikasining o'zining qadimiy va boy tarixiga egadir. U bir qapcha asrlar mobaynida rivojlanib kelgan. Tilimizdagi so'zlarning ayrimlari eng qadimgi davrlardan beri turmush talablarini qondirib kelgan bo'lsa, boshqa xillari nisbatan keyin paydo bo'lgani davr o'tishi bilan mavjud so'zlardagi ma'no va ma'no noziklarida o'zgarishlar ham yuz berib turgan.

Ma'lumki, so'zlar bir qancha ma'nolarni anglatadi. Ularning qaysi ma'nosi qachon yuzaga kelganligini o'rganish tilshunoslar uchun zarur bo'lsa, bu so'zlarning necha xil ma'noda qo'llanilishini o'rganish ushbu tilda so'zlashuvchilarning hammasi uchun zarurdir. Bu, ayniqsa, yozuvchilar va shoirilar, san'at va madaniyat xodimlari, olimlar uchun ham alohida ahamiyat kasb etadi. So'zlarning biror ma'nosidan xabarsizlik ayrim ilmiy asarlar, maqolalar va nutqlardagi so'zlarni to'la va to'g'ri tushunishga halaqit beradi.

So'zlarni qo'llash va ularning ma'nolaridan foydalanishda shoir – yozuvchilarning imkoniyatlari g'oyat kattadir. Chunki ular adabiy tilimiz leksikadan tashqari, sheva imoniyatlaridan ham keng foydalanadilar. Natijada shevalardagi ayrim so'zlar ommalashib, adabiy normalarga aylanib boradi. Lekin ularning asosiy qismi lahjalar va shevalarga xos bo'lib, adabiy til doirasiga kirmaydi hamda shevalardagi shakl, ulardagi o'ziga xos xususiyat bo'lib qolaveradi. Adabiy til nuqtayi nazaridan kam qo'llaniladigan so'zlar ayrim hollarda faollashib ham qoladi. Bu hol shevalar chegarasi bilan bog'lanadi. U so'zlar shevada gapiruvchilar nutqida faol hisoblanib, adabiy tildagi so'zlar bilan birgalikda bir shakldoshlik qatorini tashkil etadi.

Shevalar eng qadimiy bo'lib, odamzod tilga kirgandan boshlab, iste'molda bo'lib kelmoqda. Bunday o'ziga xoslikni hozirgi vaqtda osonlik bilan farqlash mumkin: bineyi (tuzuk), pisip (yashirib), talli(tez), heyde(yur), bavir (jigar) singarilar qipchoq lahjasi shevasida: zep (juda vaqtida), peqqos (butunlay), pochche (aka amaki), unemog (kunmoq) moxovat/vey'me (mubolaga), diltan bolmoq (xafa bo'lmoq) singarilar qarluq – chigil – uyg'ur lahjasidagi shevalarda; atiz (paykal), morche (chumoli), dovdi (beparvo), pelpis (iflos), arna (anxor), yap (katta ariq) petik (ship), teykek (bolaxona),meyin (miya), kort (bura) va boshqalar o'g'uz guruhi shevalarida uchraydi.

Yuqoridagi shevalargi xos turli – tumanlik badiiy va ilmiy asarlarda o'z aksini topib kelishi qonuniy bir holdir. Jumladan, «Qutadg'u bilig», «Devoni lug'otit turk», «Xamsa», «Xazoyinul maoniy», «Muhokamatul lug'otayn», «O'tgan kunlar», «Mehrobdan Chayon», «Qullar», «Navoiy», «Qutlug qon»,

«Qo'shechinor chiroqlari», « Farg'ona tong otguncha», «Xorazm», « O'qituvchi», «Opa – singillar», kabi ko'plab asarlar fikrimizga dalil bo'la oladi.

Shoir – yozuvchilar asarlaridagi ayrim so'zlar hozirgi vaqtda ham shevalarda turli ko'rinish va shakllarda ishlatiladi. Masalan, qipchoq shevasiga xos bo'lgan kevenek // kebenek// kepenek (chakmon), eturik// (yolg'on), qalpaq// qalpoq (do'ppi), urt// uvuro't// ovuro't (lunj), manlay (peshona), xoqon - qoon// qan (xon), ne // ne// ni (nima), vusma – osma (usma) singari so'zlardan Navoiy asarlarida ham keng foydalanilgan.

Yuqoridagi singari hollar, ulardagi ma'nolar hozirgi paytda adabiy til birga,shevalarda ham mavjuddir. Adabiy tildagi ona so'zi Toshkent shevasida oyi, Farg'ona shevasida aya, buvi, o'g'uz shevalarida ene kabi shaklda faol ishlatiladi. Ular adabiy tilidagi ona so'zi bilan birgalikda bir uslubiy shakldoshlikni tashkil etadi.

Yoki boshqa misollarni ham keltirish mumkin:

Qalampir (adabiy tilda), germdor` (Toshkent shevasida), qalamfur (Samarqand , Buxoro shevalarida); xomak (adabiy tilda), sapcha (Toshkent shevasida); izlamak, istamok, qidirmoq ma'nodosh so'zlari shevalar nuqtayi nazaridan quyidagicha; `stemok ( Farg'ona va Ush shevalarida), q`d'rmoq (Toshkent shevasida), izlamak, qidirmoq, istemak (Qipchoq va o'g'uz shevalarida)

O'zbek shevalarining leksikasini o'rganish masalasi bir muncha kengroq miqyosga ega bo'lib bormoqda. Ayniqsa ushbu sohaga bagishlangan «O'zbek shevalari leksikasi»(1966) ilmiy to'plami va «O'zbek xalq shevalari lug'ati»(1971) ning nashr etilishi o'zbek shevalarining leksikasini o'rganishda qimmatli materiallar bo'lib xizmat qiladi. Xuddi shu tarzda qimmatli shevashunoslik materiallari «O'zbek shevalar leksikasi» nomi bilan 1991-yilda ham nashr etildi.

O'zbek xalq shevalari leksikasini, jumladan,shakldosh, ma'nodosh, ko'p ma'noli, yangi so'zlar xususiyatlarini o'rganish shevashunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.Chunki ma'lum bir sheva yoki bir qancha shevalar leksikasini o'rganish, bir tomondan, til tarixi, etnografiya, tarix singari fanlar uchun qimmatli bo'lsa, ikkinchi tomondan, adabiy tilni rivojlantirish uchun ham ahamiyatlidir. O'zbek xalq shevalari fonetik va morforlogik jihatdan ma'lum darajada o'rganilmagan. O'zbek lahjalarining leksik qatlamlarini o'rganish uchun tahlil etish o'zbek adabiy tili leksikasi uchun ham g'oyat foydalidir.

O'zbek lahjalarini leksikasini ko'zdan kechirar ekanmiz, har uchala lahjaning o'ziga xos leksik qatlamlarini ko'ramiz.Shu umumiy tomonlardan tashqari, ularning har birida o'ziga xos leksik qatlamlar ham mavjud. Jumladan, qipchoq shevalarida ham bunday xususiyatlar uchraydi. Bu, hatto, Samarqand viloyati zahirida mavjud bo'lgan shevalar materiallarida ham ko'rish mumkin. Samarqand viloyatidagi shevalarni shartli ravishda sharqiy va g'arbiy guruhlariga bo'lib o'rganish an'ana tusiga kirib qolgan:

| Sharqiy guruh | g'arbiy guruh | Adabiy tilda |
|---------------|---------------|--------------|
| chal          | babay         | chol         |
| kempir        | memey         | kampir       |
| burchek       | konjek        | burchak      |
| bala          | bechche       | bola         |
| orik          | zerdeli       | urik         |

konishi  
bo'zav

xemseye  
gelese

qo'shni  
buzoq

Shevalar umumxalq o'zbek tilining bir tarmog'i bo'lish bilan birga, adabiy til bilan o'zaro umumiy va leksik qatlamlarga ega. Bu shevalardagi so'zlar shakldosh, ma'nodosh, ko'p ma'noli va zid ma'noli kabi munosabatlar jihatidan bir- birlaridan hamda adabiy tildan farq qiladi. Shevalardagi tabu va evfemizmlar esa deyarli o'rganilmagandir. Shularni hisobga olib, ularning har biri haqida alohida – alohida to'xtalib o'tishni lozim topamiz.

#### Ma'nodosh so'zlar

Ma'nodosh so'zlar o'zaro birlashtiruvchi ma'noga va turli shakllarga ega bo'lgan bir guruh so'zlarning o'z nominativ ma'nolari bilan bir xil yoki o'xshash bo'lib, talaffuz va yozuvda farqlanishi, qo'shimcha ma'no noziklari hamda turlicha uslubiy qiymatga ega bo'lishi mumkin. Nutqimizni rang – barang qilishga ma'nodosh so'zlarning ahamiyati kattadir. O'zbek tili ham o'zining katta leksik qatlamiga egadir. Bu qatlamga kiruvchi sinonim so'zlar tilimizning lug'at tarkibini boyitadi, uni yanada kengaytirish uchun xizmat qiladi, o'zbek tilining boyligini ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi. Tildagi ma'nodosh so'zlarni yaxshi egallash va undan to'g'ri foydalana olish esa nutq uchun katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Ma'nodosh so'zlar, ayniqsa, dramaturg, shoir – yozuvchilar tomonidan mohirlik bilan qo'llanib, ularning fikrlarini ruyobga chiqarish, tasvirlanayotgan davr xususiyatlarini to'laroq aks ettirish, turmush voqe'alarini aniqroq ifodalab berish, ulardagi ma'noning eng nozik tomonlari va ohangini ko'rsatib o'tishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'nodosh so'zlar xalq og'zaki ijodida – matallar, topishmoqlar, ashula - qo'shiqlar kabilarda apcha keng tarqalgan bo'ladi.

O'zbek tilida bo'lgani kabi, uning lahja va shevalarida ham ma'nodosh so'zlar nihoyatda ko'p. Lahja va shevalardagi ayrim so'zlar esa adabiy tilimizning leksik qatlamini to'ldirish va boyitish uchun xizmat qiladi. Masalan, hozirgi adabiy tilimizdagi izlamok, qidirmoq, axtarmoq, istamoq sinonimik qatorlaridagi turli sheva materiallaridan olinganini isbot qilish qiyin emas. Chunki Farg'ona, O'sh kabi shevalarda istamoq, qipchoq shevalarida izlamok, Toshkent va Samarqand shevalarida qidirmoq (q'd'rmoq) deb qo'llaniladi. O'g'uz lahjasida ham qidirmaq va istemaq ko'rinishlariga egadir. Axtarmoq shaklida qo'llanilishi apcha chegaralangan. Bu shakl qipchoq shevalarida axtarmaq//aktarmaq deb ishlatiladi.

O'zbek shevalarida ham ma'nodosh so'zlarning ko'pligi bilan ajralib turadi. Bu shevalarda ba'zi bir ma'nodosh so'zlar adabiy tildagiga nisbatan ko'proq ko'rinishlarga ega bo'ladi.

Qipchoq lahjasida: tuzuv// tuziv// duris// yaxshi// miqtay// ejep// ejepteviri// evle// qiamat// bineyi (yaxshi); shipira// jevlik// jappa// hemmesi// tamamam// bagamam// po'tunney// (barcha); shakillamaq// kichirlamaq// baqirmaq// ulumak (qattiq gapirmoq).

Qarluq – chigil-uyg'ur lahjasida: morcha ( Samarqand – Buxoro - Urgut), chumel' (Toshkent), chumel'k ( Farg'ona guruhi) chepchek ( Iqon, Sayram), buv' ( Farg'ona shevalari ), biyi ( Samarqand-Urgut), oy' (Toshkent) kabi. Yoki erkaklar

beligi boglaydigan, chetiga gullar solingan materialni, ya'ni belbogni Andijon, Qarnob va Qorabuloq shevalarida chors'// chorsu deb qo'llanilsa, Toshkent shevasida k'ykche deb ishlatiladi.

U yoki bu ma'nodoshlar qatoriga kirgan so'zlarning ba'zilar adabiy tilda va lahjalarda uchramasligi mumkin. Shevadagi bunday ma'nodoshlar ma'no va talaffuzlari jihatidan o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi. Masalan, o'zaro mustahkam bog'langanlik, tug'ishganlik ma'nolarini ifodalash uchun o'zbek adabiy tilidagi qarindosh, urug' avlod singari sinonimlarni qo'llasa, qipchoq shevalariga kiruvchi shevalarda bu so'zlarning keng qo'llanilishi bilan bir qatorda tamir, zat agayni, tuvishqan kabi so'zlarning ham keng iste'molda bo'lganligini uchratishimiz mumkin.

Ba'zan qipchoq shevalari materiallari ma'nodosh so'zlarning ma'nosini farqlashga yordam beradi. Masalan, ozuqa turlaridan biri – yonishqa //jonihka deb yuritilib, uning quritilgan holatiga bedo deyiladi. Hali uning avj olib usayotgan, lekin pishib etmagan holati esa kara korpe deb ataladi. Qipchoq shevalarida joniuchka so'zi korlik – chigil – o'g'uz shevalaridan Andijon shevasida yon'chka, Toshkentda esa bedo deb qo'llaniladi.

Qipchoq shevalaridagi ma'nodosh so'zlar tuzilishi jihatidan sodda, juft va birikmali ma'nodosh so'zlariga bo'linadi.:

1. Sodda sinonimlar o'zbek shevalari leksikasining talaygina qismini tashkil etadi. Misollar: otirlik - yalgan; kichalan-kistalan -shoshilinch; jolikdi-daridi; kichap - derrev, xava- javin- kilamik- jika, satkak- avriv, talli-shiret, takran-kuri- boltacha; zor- kuchli; shona- taroq kallaposh-barcha, oftob- quyosh (Buxoro) kabilar.

2. Ba'zi ma'nodosh so'zlar juft holda qo'llaniladi, turli ma'nolarni (jamlik, to'dalik, bo'rttirish, umumiylik ma'nolarini) ifodalash uchun xizmat qiladi: sevir-taqat, urp- edet, kir- iplas, jaxshi – diris (qipchoq).

Ba'zi fonetik o'zgarishlarni hisobga olmaganda, bu xususiyat qorluq – chigil – uyg'ur va o'g'uz lahjalari materiallari uchun ham xosdir. Hali turmush qurmagan, bolasiz, bo'ydoq kishiga nisbatan Qo'qon va O'shda selt – suvey, Shahrizabzda selt – suveyt deyilsa, Forishda emizikli bolasi bo'lmagan xotinlarga nisbatan suvey – seltan deb qo'llaniladi. Selt – suveyt yurgan bashqa, rozgolli bashqa. Boshinne tushse bilesen, `shge ch`qsun (Forish)

Yana: xesh – tavar ( Samarqand - Buxoro) urug'-eymoq ( Kattaqo'rg'on - Payshanba), chol – buva (Pop), a: lat – ajdat (o'g'uz).

3. Birikmali ma'nodosh so'zlar uchrab turadi. Misol: qashqara. Ma'nodosh so'zlar ushbu Shevalarda, asosan, ikki yo'l bilan hosil bo'lgan:

1. So'zlarning ma'no jihatidan bir – biriga o'xshash va yaqinlashuvi natijasida. Masalan, dos - ag'ayni- jore- qadrdan-orteq (qipchoq), uy- xone - kvert`re, duxt`r- vrech- tev`p (qorluq – chigil - uyg'ur) kabi.

2. Boshqa tillardan shevalarga so'zlarning o'tishi natijasida arabcha, forsha, tojikcha, ruscha, so'zlar va shevalarda so'zlashuvchi aholining leksikasidagi so'zlar bilan bir yoki yaqin ma'noda juft holda ishlatilib, ma'nodoshlik munosabatiga kirishgan. Masalan, kuch, qudrat, godek, chaqalaq, esker/,sollat (qipchoq), jedvel , tebl`tse ( qorluq – chigil - uyg'ur). Shaxrisabz shevasidagi yelke-kip, tekis-revon, boboy- chol- moysapit ma'nodosh so'zlarni o'zida aks ettiruvchi so'zlar bir – birlari bilan ma'lum darajada uslubiy maqsad va ma'no nozikliklari bilan farqlanib turishini qayd etish mumkin.

Umuman ma`nodosh soʻzlarni tashkil etishda son va olmosh qatnashmaydi (baʼzan olmoshlarda bu holni kuzatish mumkin), yordamchi soʻzlar esa, asosan uslubiy qimmatga ega boʻladi.

Bu xususiyat turli shevalarda soʻzlashuvchi koʻpchilik uchun xos boʻlsa - da, ayrim hollarda adabiy tilni yaxshi egallagan kishilar nutqida ham bunday hollar vaqti - vaqti bilan yuz berib turadi. Bunday hollardan qutulish har qanday madaniy kishining vazifasidir. Chunki tilning tozaligi, uning sofligi, maʼno jihatidan koʻrish til madaniyati uchun kurashdir. Chunki bir tilning madaniyatining mukammalligi qadimiy ona tilimiz, koʻp asrlik madaniyatimiz, tarixiy taraqqiyotimiz, koʻp qirrali va jozibali sanʼatimizni koʻz - koʻz qiluvchi yagona oʻlchovlarning asosidir.

Shunday ekan, soʻz va atamalardan toʻgʻri va oʻrinli foydalanish, ularning tub mohiyatini chuqur tushungan holda qoʻllash hamda ochib berish burchimizdir. Soʻz va soʻz maʼnolarini bilib ishlatmaslik koʻpgina yuzakiliklarni, hatto chalkashliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Shunday qilib, maʼnodosh soʻzlar oʻzbek shevalari materiallarida kattagina qismini tashkil etadi va turli maʼnolarni ifodalash uchun material boʻlib xizmat qiladi. Shevalardagi maʼnodosh soʻzlarni atroflicha oʻrganish oʻzbek adabiy tilining boyib va rivojlanib borishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

#### Shakldosh soʻzlar

Tildagi shakldosh soʻzlar koʻpgina olimlarning diqqatini tortgan qiziqarli leksik qatlamlardan sanaladi. U adabiy tilni, jumladan, badiiy asar tilini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikda shakldoshlik masalasiga baho berishda ikki xil qarash mavjuddir. Baʼzi olimlar shakldoshlikni ijobiy baholasalar, baʼzilar unga qarshi «urush» elon qilishadi. Biz birinchi fikr tarafdorimiz va uni toʻlaligicha qoʻllab - quvvatlaymiz. Chunki shakldosh soʻzlarga ijodiy yondoshish tilshunoslikdagi bir - bir toʻgʻri yoʻldir. Buni tilimizning tarixiy taraqqiyot yoʻllarini belgilovchi yodgorliklar ham toʻla tasdiqlaydi. Ayniqsa, Alisher Navoiy va uning zamondoshlarining asarlari bu sohada yuksak namunadir.

Agar turkiy tillar tarixiy taraqqiyotiga nazar solinsa, tilda ularning hosil boʻlishi umumiy leksika qonuniyatlaridan biri ekanligi maʼlum boʻladi. Demak, shakldosh soʻzlarning mavjudligi tilning soʻz jihatidan, ayrim kishilar uylagandek, kambagʻalligini koʻrsatmasdan, balki ular tilni boyitish, yangi soʻzlar yasash uchun baza boʻlib xizmat qiladi.

Oʻzbek tili shakldosh soʻzlarga nihoyatda boy. Tilimizning bu xususiyati adabiyotda yangi janr - tuyuk janrining yuzaga kelishiga sabab boʻlgan. Shakldoshlik soʻzlar aytilishi va eshitilishi bir xil, ammo maʼnolarning boshqa - boshqa boʻlganligi tufayli jumla ichida aniqlanadi va uning xilma - xilligini taʼminlashga xizmat qiladi.

Oʻzbek tili lahja va shevalarida shakldosh soʻzlarning oʻzaro maʼnolarini farqlash, ularning vujudga kelishi va maʼnolari oʻziga xos xususiyatga ega. Bunday oʻziga xos xususiyatlardan biri shuki, shevalarda u yoki bu omonim adabiy tildagiga nisbatan koʻproq maʼnolarga ega. Masalan, ich soʻzi adabiy tilda ikki xil maʼnoda qoʻllansa, qipchoq shevalarida besh xil maʼnoda keladi: ich (uch - son), ich (biror narsanig ichi), ich (ichmoq), ich - aʼzo, qorin maʼnolarida

qo'llaniladi. Yoki qirq so'zini olib ko'raylik: qirq (fe'l) qirq (marxum o'lgan kuniga qirq kun to'lgan kun, marosim) qirq (urug'ning nomi) kabi.

Lahjalardagi shakldoshlik so'zlarning adabiy tilda uchrashishi va uchrashmasligi nuqtayi nazaridan ularni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Adabiy tilda va lahjalarda uchrovchi shakldosh so'zlar. Adabiy tilda: oyoq, bosh, ko'z, bet, yoz, ko'k, qanat kabilar. Masalan, odamning oyog'i, stolning oyog'i, karovotning oyog'i; odamning ko'zi, buloqning ko'zi, derazaning ko'zi; odamning boshi, ishning boshi, suvning boshi, ernig boshi va h. k.

Qipchoq hevalarida: ayag', bash, koz, bet, kok, qanat, adamdi ayag'i, usteldi ayag'i, kereveti ayag'i, qo'shti ayag'i, bo'lakti kozi, tirezeni kozi, adamdi bashi, suvdi bashi, yerdi bashi singari.

2. O'zbek shevalari uchun xos bo'lgan shakldosh so'zlar. qorluq – chigil – uyg'ur lahjasida: choro'// chersu so'zi Farg'ona, Qarnob va Qorabuloq shevalarida adabiy tilda belbog' so'zi o'rnida keladi. Masalan, Nev` chors`n` el`b keld`, chors`n` bel`ge ma`nosini bildiradi. Masalan, Chorsuga odam kep edi. Chorsu Registonga kabi. Yana quyidagilarga diqqat kiling: morcha – chumoli (Samarqand – Buxoro shevalarida), oye (Kattaqo'rg'on va Payshanba shevalarida), Namangan, Chartoq O'sh kabi shevalarda oye eye so'zi o'qituvchi umuman xotin – qizlarga murojaat qilganda qo'llaniladi: oyemle ekzem`nn` ette etgemen d`d`le oye, kentten b'em k`lots: t`p be`n kabi. Shot` so'zi Toshkent shevasida aravaning bir qismi, Farg'ona shevasida narvon, toke so'zi ko'pgina o'zbek shevalarida qipchoqda bosh kiyimi, ya'ni duppi ma'nosida kelsa, Qarnob shevasida u yostiq ma'nosida qo'llaniladi, «pochche» so'zi o'zbek adabiy tili va ayrim o'zbek shevalarida «kuyov», «pochcha» deb ishlatilsa, Qarnob shevasida «aka», «amaki» ma'nosini bildiradi.

O'g'uz lahjasida belkurak – odamlar ishlatadigan ish quroli (lopata), toy – otning bolasi va biror narsani taxt qilib, jamlab quyish. Qilish – kishi nomi, atoqli ot, qurol, turdosh ot; Alma – kishining nomi, atokli ot, mevaning nomi, turdosh ot va buyruq fe'li ma'nolarida qo'llanilib, omonimiyani tashkil etadi. Bu so'zlar boshqa o'zbek shevalarida ham xuddi shunday yoki shunga o'xshash ma'nolarda ishlatiladi.

Bu guruhga kiruvchi omonimlar asosan ikki undosh tovushning bir tovush bilan talaffuz qilinishi, ya'ni fonetik o'zgarish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbek lahja va shevalarida shakldosh so'zlar ikki yo'l bilan, ya'ni birinchidan, o'z ichki taraqqiyot qonunlari asosida, o'z imkoniyatlari bilan va ikkinchidan, boshqa tildan o'tgan so'zlarning shevalardagi so'zlar bilan omonimik munosabatga kirishuvi natijasida vujudga kelgan.

Shakldosh so'zlar asosan quyidagi usullar bilan paydo bo'ladi:

1. Fonetik o'zgarishlar natijasida: dayra – doira, daryo (qipchoq), deyro yokes` – daryo yokasi – kifti ob (qorluq-chigil- uyg'ur), k`tep – o'quv quroli, kitob (qorluq-chigil-uyg'ur), Kitep – joyning nomi, atokli ot (qipchoq).

2. So'z ma'nolarining taraqqiyoti zaminida kun, quyosh, bir sutkaning yarmi (qipchoq), yoldosh – hamroh, suhbatdosh, kosmik kema, erning yo'ldoshi (qorluq-chigil- uyg'ur) kabi.

Shuningdek, oy, ashqi, ot, bel, qalay kabi ham o'zbek lahjalarining har birida shakldoshlik xususiyatiga ega bo'ladi.

Boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarning mos kelishi tufayli, ular ko'proq rus tilidan o'zlashtirilgan aloqador bo'lib, ular shevalar fonetikasiga

buysundirilgan holda talaffuz etiladi. Bunday shakldoshlarga misol sifatida quyidagi misollarni keltirish mumkin. Masalan, qorluq-chigil- uyg'ur lahjasida: tok (elektr toki, o'simlik nomi), tol (tal, daraxt, «tolmoq» fe'lining ikkinchi shaxs birligi, imoratlar uchun ishlatiladigan qog'oz), tam (uy, kitoblar tomi - jild) kabi.

3. So'zlarning o'zak va negizlariga turli xil qo'shimchalar qo'shilishi orqali. Bunday shakldoshlarda urg'u ma'no anglatuvchilik rolini uynaydi.

Shakldosh so'zlar muhim leksik-uslubiy vosita bo'lib, ular yordamida chiroyli so'z o'yinlari yuzaga keladi. Bunday holat yozma adabiyotda ham og'zaki nutqda ham tez-tez uchrab turadi. Buning dalili sifatida Samarqand viloyatidagi qipchoq lahjasining vakili, xalq og'zaki ijodining mashhur namoyondasi Fozil Yo'ldosh ug'lidan keltirilgan tuyuqni ko'ramiz:

Qolindan keguncha chikar yaxshi at,  
Yaxshilik qi, balam, jamanlikdi at.  
Nesiyetim yot qibal, parzantim,  
Yalg'iz yurse nam chiqarmas yaxshi at.

Shuni aytish kerakki, o'zbek adabiy tilidagi va boshqa qator o'zbek shevalaridagi shakldosh so'zlarning aksariyati qipchoq shevalarida bunday xususiyatlarga ega bo'lmaydi. Bu esa unlilar uyg'unligi hodisasi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, ot (o't) so'zi alanga, olov va tirik organizmdagi o't ma'nolarida kelib, ot deb ikki xil ko'rinishda qo'llanadi.

Ko'p ma'noli so'zlar.

Ko'p ma'nolilik o'zbek tili leksikasining o'ziga xos belgilaridan biridir. Asosan, o'zbekcha so'zlar ko'p ma'noli xususiyatga ega bo'ladi. Chunki bunday so'zlar hayotimizda uzoq yillar davomida ko'p qo'llana berib, shu holatga kelib qolgandir. Muhim ilmiy-nazariy fikrlar aytilib o'tilgan o'zbek adabiy tilidagi bosh, yuz, ko'z, oyok, qanot, bel, til, burun, lab kabilar lahja va shevalar materialida ham turli ko'rinishlarda qo'llaniladi va ko'p ma'nolik xususiyatga ega bo'ladi. Masalan, bash, koz, ayak, qanat, bel, til, murun, leb kabi.

So'zlarning ko'p ma'nolilik holati, asosan, gap ichida namoyon bo'ladi. alohida olib qaralganda, monosemantik xususiyat yoki o'z ma'no yaqinligiga ega bo'ladi. Har bir so'z, odatda, ma'lum narsa, belgi kabilarning atamasi sifatida paydo bo'ladi, so'ngra u boshqa turdagi narsa, belgilarga tadbik qilinadi. Natijada so'zning leksik ma'nosida siljish yuz beradi.

Qipchoq shevalarida: oziyem bash dep kedini koterip jurgeneken-de, uni ekinchi birgetke bashliq qip qoydi; bir bash juzum, jezzem ishti kozini biledi, bul kozli kundey ken, uzukti kozi tuship kapti kabi.

Ko'p ma'nolilik hodisasi vokelikdagi bir narsa buyum xususiyatini, nomini boshqasiga ko'chirish, o'tkazish orqali sodir bo'ladi. Nomini ko'chirish quyidagi holatlar natijasida yuz beradi. Bu o'xshashlik asosida yuzaga keladi. O'xshashlik shakli, rangi, ichki xususiyati va sifati tomonidan bo'lishi mumkin, masalan, chekmek, suvga chegipti (suvga cho'kupti). Eshmet chog'ipti (qarib qolibdi) kabi.

Bog'liklik asosida paydo bo'ladi. Bog'liklik vaqt, payt, makon va mantiq nuqtayi nazaridan yuzaga keladi. Masalan, uchmak>ushmak: qush ushti, semelo't ushti, xelginchek ushti kabi.

Nomini ko'chirish vazifasi jihatidan. Masalan, bash: insandin bashi, suvdin bashi; qanat: qushtin qanati uzilip tushti, semelo'tti qanati mekkem // mekkem ishlennen; lev: adamdi levi, xovizdi levi, arakti levi, saydi levi kabi. So'z



ma`nolarining yaqinlashishi natijasida ko`p ma`nolilik hosil qiladi:til; tili chuchi, tilini biladi kabi.

Ko`p ma`noli so`zlarning qanday shaklda bo`lishi va qaysi yo`l bilan yuzaga kelishdan qat`i nazar, ularning har birida asosiy boshlang`ich ma`no, asl ma`nosi mavjud bo`ladi. Shu ma`no asosida boshqa ma`nolar kelib chikadi. Buni uchmoq so`zi misolida ko`rish mumkin. Uning ma`nosi qanot silkish bilan havoda harakatlanish sanaladi. Bu ma`no qushlarga qarata aytilgan bo`lib, keyinchalik uning ma`nosi o`zgarib va taraqqiy etib borgan. Natijada parrandadan boshqa narsa-buyum va hodisalarga tadbiq etila borgan. Afsonalardan esa uchmak so`zining otga (uchur at – tez chopar ma`nosida), gilamga (uchur gilem), samolyotga (semelo`t uchip ketti), er yo`ldoshiga (jerdin joldashi uchti) ko`chirilganini ko`rsatish mumkin.

Demak, uchishlarning hammasi hozirgi vaqtda umumiy bo`lgan ma`noni bildiradi. Lekin baribir qushning uchishi birinchi harakat, samolyot va erning yo`ldoshi kabilarning uchishi esa keyingi harakat hisoblanadi.

Ma`no taraqqiyoti tufayli uchip ketti (tez boradi ma`nosida), xelginchak uchmaq kabi qator ma`nolar yuzaga kelganligini ko`rsatib o`tish kifoyadir.

Ko`p ma`nolilik sohasidagi o`ziga xos namunalarni qorluq-chigil- uyg`ur shevalaridan tik so`zini keltirish mumkin. Jumladan, Shahrisabz, Kitob shevalarida adabiy tildagi asl ma`nosi bilan bir qatorda kishilarning buyiga ishlatilib, uning uzunligini balandligini anglatadi: Xelim metten tikrog`. Shuningdek «choynak» so`zini ham olish mumkin, suyuqlik soladigan idish va simyog`ochlardagi chinnidan qilingan izolyatorlarni ham choyn`k deb qo`llaniladi.

Yoki Toshkent shevasida t`l so`zining qo`llanilishini olib ko`raylik. T`l – kishi yoki hayvon organizmining nomi, t`l – ikkinchi shaxs birlik shakldosh buyruq fe`li, t`l top`sh – kelishilish, t`lden qol`sh – kasallikning og`irlashishi natijasida gapira olmay qolishi, t`l`n` b`l`sh – biror sohada yaxshi, mukammal tushunchaga ega bo`lish.

So`zlarning ko`p ma`noliligi o`g`uz lahjasida ham qo`llaniladi: xu: rlika kaptar volip uchib (p) geledi-de, bir silkinib adam voladi. Navi dusan, it kustagda bit qistag eteverme, qirsildab uchib gursildeb chushkiysan (kargish ma`nosida).

O`zining xususiyatlari va ma`nosi bilan ko`p ma`noli shakldosh so`zlarga yaqin va o`xshashdir. Lekin ularni ajratib turadigan farqlar ham mavjud. Bunday farqlarning asosiylaridan biri so`z ma`nolarining ichki bog`lanishga egaligi yoki ega emasligidir. Agar so`zlar o`zaro bir-birlari bilan ichki bog`lanishga ega bo`lsa, ko`p ma`noli hisoblanadi bash, tish, koz, til, yer kabilar. Aksincha, ularning ma`nolari bir-biri bilan ichki bog`lanishga ega bo`lsa, shakldosh sanaladi: at, juz, tur, yosh, och kabi.

### Zid ma`noli so`zlar

Lahja va sheva materiallaridagi leksika ham ma`lum o`rinni egallaydi. Bu so`zlar ma`nolari jihatidan bir- birlariga qarama – qarshi bo`lgan tushunchalarni ifodalovchi so`zlardan tashkil topgan bo`lib, narsa, hodisa va ularning belgilarini solishtirib ko`rish, bir – birga qarama – qarshi ko`rsatish, fikrlarni ta`sirchan ifodalash vazifalarini bajaradi. Zid ma`noli so`zlar lahja va shevalarda ham bir –

biriga qarama – qarshi tushunchalar birligini ifoda etish bilan uslubiy vosita sifatida qo'llanadi.

Qorluq – chigil – uyg'ur lahjasi materiallarida: yexsh` – yomon; kel`n – yuke: uzun – k'ske; oz – kop, dos – dushman; tog'ri – egr`; boy – kembegel; sh`r`n – achch`k; sem`z – ar`k; kunduz – kecha; xursadl`k – xeyepelik

Namunalar: yosh kel'se `shke, ker` kelse oshge, degen ote – buvelerm`zn nekl` (gep`) bo: oxshem kel`n kor yogd`, k o`z mexeller` kunduz` `ss`q, keches` sovuq bop tured` ( Kattaqo`rg'on ,Payshanba).

O`g`uz lahjasida: suji – aji, oq – qara, yaxshi – yaman, alis – yaqin, ulli – genje, kari – yosh, uzun – qisqa.

Misolar: aji bilen sujini datkam bileli, alis bilen yakinni yurem bileli, aji volipti, bashimda rolmalim eylen, gulleri boshim eylentirdi suji tillari.

Qipchoq lahjasida: kette – kichchi: qalin – qilamik, belen (t) – pes: keche – kunduz achchi – chuchchi: alis – jaqin, uzun – qisqi, issiq – suvuq, kunchig`ish – kunbatish: qatti – bosh.

Misollar: uni qoli balan keldi biyil hava pes – boldi, kar kalin javupti, kilamik qirav tushken va boshqalar.

Juft holda qo'llanilib, qarama – qarshi ma`noli so'zlar umumiy bir tushuncha va tasavvurni ham ifodalab keladi. Bunday holda bir so'zdek qo'llaniladi. Zid ma`noli so'zlardagi bunday xususiyatlar ulardagi so'zlarning ko'chma ma`noda qo'llanishi bilan izohlanadi.

Qipchoq guruhi shevalarida ham bu xususiyat yaqqol ko'zga tashlanib turadi: belen – pes geperme – uylab gapir, yaxshi gapir kishin – jazin ishler edik – yil buyi ishlar edik erte kesh xabar aliptur//aptur – har doim xabar olib tur, issiq – suviq kildiripti – dori – darmon bilan davolanibdi, berdi – keldimiz o`zildi – aloqamiz uzildi.

Zid ma`noli so'zlar kategoriya sifatida katta ahamiyatga egadir. Ularni ko'proq qo'llash borasida shevalar, jumladan, qipchoq shevalarining o'rnini kattadir.

### Eski so'zlar

So'z ifodalaydigan buyum va tushuncha hayotda yuqolishi bilan, so'zning o'zi ham asta – sekin uno`tila boradi, ya`ni eskirib qoladi. eskirgan so'zlar ikki turda bo'ladi; qadimiy so'zlar, tarixiy so'zlar

Qadimiy so'zlar. Qadimiy so'zlarning hozirgi vaqtda faol so'zlar qatoridagi shakldoshlari ham mavjud bo'ladi. Bunda hozirgi hayotda mavjud bo'lgan narsani anglatadigan kamida ikki so'z bo'lib, biri faol qo'llaniladi, boshqasi esa eskirib qolgan so'z bo'lganligi uchun, ayrim uslubiy maqsadlar – tarixiy davrni to'la tasvirlab berish, o'sha davrni ochib berishda nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlash kabi maqsadlar uchun ishlatiladi. Masalan, adabiy tilimizdagi so'zlar o'zbek lahja va shevalarida ham turlicha shakllarda ishlatiladi: g'ovo – g'ovot – g'ovovot – (urush); Shoro – qishloq kengashi raisi; erch – aravaning bir qismi shoti; tovushxon – quyon, tosken – qung'iroq; tokke – do'ppi; chorsu – belbog' (Qarnob shevasida).

Bunday so'zlarning lug'at birligi biror jihatdan eskirib, o'z o'rnini boshqa bir lug'at birligiga bo'shata borishi natijasida paydo bo'ladi. Bu – jarayonning voqe bo'lishiga, turli – tuman sabablarga olib keladi.

Shuni aytish kerakki, ba`zan ijtimoiy taraqqiyoti va tarixiy sharoit davrida ayrim soʻzlarning maʼnolari bir – birlariga juda yaqin yoki bir necha vaqt ularning maʼnolari bir xil boʻlib qoladi. Lekin bunday hollarda maʼnolari bir xil boʻlib qolgan, soʻzlarning biri isteʼmoldan chiqib ketadi. Masalan, inqilap va reveloʻtsiye, shora va sevet, muhr va pechet, deklet kabi soʻzlar bir xil maʼnoni ifoda qilganlari holda qoʻllanib kelinadi. Soʻngra 90 – yillargacha reveloʻtsiye, sevit, pechet, deklet soʻzlari deyarli shakldosh soʻzlar sifatida qoʻllanadigan boʻlib qoldi. Shora, inqilap, muhr soʻzlari oʻzbek tilining faol soʻz boyligidan chiqib ketdi va maʼlum davrda eskirgan soʻzlarga aylanib qoldi. Hozirgi paytda esa, aksincha, 90 – yillargacha eskirgan soʻzlar qatoridagi soʻzlar yana faollashib ketdi. Demak, majburiylik siyosati ham, vaqtincha boʻlsa-da tilning lugʻat boyligiga taʼsir etar ekan.

Tarixiy soʻzlar oʻtmishda mavjud boʻlgan narsa va tushunchalarning nomini bildirgan, ammo hozir eskirib qolgan tilimizda ishlatilmay qolgan soʻzlar hisoblanadi. Chunki jamiyatda ilm – fan, madaniyat, sanʼat, adabiyot kabilarning taraqqiyoti, umuman hayot talabi bilan bogʻliq oʻzgarishlarni aks ettirish vazifasini ado eta olmagan soʻzlar isteʼmoldan chiqib keta boshlaydi. Bunday soʻzlar oʻrnini esa yaqin soʻzlar va tushunchalar egallaydi.

Tarixiy soʻzlar yoʻq boʻlib ketgan narsa – hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Chunki hozirgi oʻzbek adabiy tilida ularning shakldoshlari boʻlmagan, Masalan, klzʼ, demle, reyʼs, elem, mupʼ, `mom (Qarnob shevasi) soʻzlari eskirib qolib, ishlatishdan chiqib ketgan. Bunday soʻzlarning baʼzi birlari esa yangi maʼnoga ega boʻlgan. Masalan, ilgari vaqtda odamlar orasida musulmon dinining qonun – qoidalirini targʻib qiluvchi kishi demelle (qipchoq), domullo – domle (Toshkent, Qarnob, Samarqand, Kattaqoʻrgʻon) deb ishlatilgan va adabiy tilda domla deb bir muncha olinadigan boʻlgan. Shunday qilib, domle shaklida bu soʻz hozirgi paytda fanning maʼlum bir sohasini egallagan mutaxassis olim, ilmiy xodim va baʼzan oʻrta maktabda dars beruvchi oʻqituvchi maʼnolarida qoʻllaniladi.

Tarixiy soʻzlar oʻzi anglatgan voqeʼlikning yagona atamasi boʻlib, hozirgi vaqtda lahja va shevalarda ham, adabiy tilda ham, oʻsha narsani tushunchani, dunyoqarashni aniq anglatuvchi soʻz hozirgi davrda boʻlmagan, oʻtmishni tasvirlashda tarixiy soʻzlarga murojaat qilish oʻz – oʻzidan zarur boʻlib qoladi. Bunday holni turli lahja va shevalardan yozib olingan tarixiy namunalarda ochik koʻrish mumkin. Shoir-yozuvchilarimizning tarixiy asarlarida ham istorizmlarni ham koʻplab uchratamiz. Buni ochiqroq tasavvur etish uchun A. Qodiriyning «Mehrobdan chayon», Oʻtgan kunlar», Oybekning «Qutlugʻ qon», S. Ayniyning «Qullar», Gʻ. Gʻulomning «Koʻkan» kabi asarlarini misol qilish mumkin.

### Yangi soʻzlar

Yangi soʻzlar tilda paydo boʻlgan yangi soʻz yangilik boʻyogʻi hisoblanadi. Jamiyatda, hayotda boʻlayotgan oʻzgarishlar, yangi voqea – hodisalar fan va texnika, sanʼat iqtisod, qishloq xoʻjaligi sohasidagi yangiliklar yangi soʻz va tushunchalarni ham maydonga keltiradi. Bunday soʻzlar har bir tilda jumladan, oʻzbek tilida va uning lahja hamda shevalarida ham oʻz soʻz boyligi asosida yuzaga keladi. Yangi soʻzlar deb atash nisbiy tushuncha boʻlib, maʼlum vaqt ichida davrda paydo boʻlgan soʻzlar faqat oʻsha davr sharoitida yangi soʻz hisoblanadi, maʼlum vaqtdan soʻng esa oʻzidagi ana shunday xususiyatni

yo'qotadi. Masalan, shanbalik, aeroplan, yo'qsil, sho'ro, kolxoz, sovxoz so'zlari 20 – yillarda; 5-yillik, shpal, seyalka 30 – yillarda; staxanovchi, traktor, mashina 30- yillarida; katyusha, raketa, front orqasi kabi so'zlar 40 – yillarda; cho'lquvarlar, ko'p ko'p mingkilogrammchi, vizit, cho'l lochini, zangori kema, havo kemasi, dala malikasi va boshqalar 50 – yillarda; kosmonavt, kosmodrom, zangori ekran singlar 60 – yillarda yangi so'zlar sifatida qabul qilingan va o'sha davrlar uchun neologizm vazifasini bajargan edi. Hozirgi vaqtda ularning aksariyati odatdagi zamonaviy so'zlarga aylandi, hatto, bir qismi eskirib ham qoldi.

Yuqoridagi sabablarga ko'ra, turli davrlarda yozib olingan shevashunoslik materiallarini aniqlash apcha murakkabdir. Ularni belgilashda yana u yoki bu so'zning paydo bo'lgan materialining yozib olingan vaqti alohida hisobga olinishi zarur. Masalan, 10 – yillar uchun poyiz (poyezd), mardikor zavo't, fabrika, ishChi singlar yangi so'z hisoblanadi: Maskav tomon mardikorlikka yubordilar, bizardi zavo'tga ishlaysan deb bir joyga etip qoydi ( Samarqand).

Diputat, saylov, agintpunkt kabilar 30 – yillar uchun yangi so'zlar hisoblanardi.

Ayrim qishloq shevalari uchun semelyut, depeletsiye, zanori keme kabilar hozirgi vaqtda ham yangi so'zlar qatoriga kirishi mumkin.

Xuddi yuqoridagi o'xshash misollarni o'g'uz shevalaridan ham keltirish mumkin;

Ulli yoldan gelishinnin aynaniyi  
Velesipit minishinni aylanaayi . (Shovot)  
Baxmal kastinimni chelde qoyaman,  
Her gun min metire chapik uraman. (Qo'shko'pir)  
Birisi isapchi, biri tevilchi,  
Isapchidin tevilchisi zor hiqar. (Qo'shko'pir)

#### Tabu va efemizmlar

Ma'lumki hozirgi tilimizda ishlatiladigan evfemizmistik so'z va iboralarning ildizi ma'no jihatidan eng qadimgi davrlarga borib takaladi. evfemizmlar eng qadimgi ibtidoiy odamlar tilida bo'lgan va hozir ham ayrim qoldiqlari saqlanib qolgan tabu hodisasi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan.

Evfemizmistik ibtidoiy xalqlarning diniy taqiqlar (tabular), jumladan, til tabulari bilan, ya'ni ibtidoiy kishilarning diniy taqiqlarga asoslangan va shunga binoan ayrim so'zlarni talaffuz etish qo'rqinchli bo'lgan hodisalar bilan bog'liqdir.

Bu etnografiyada xalqlarning urf – odatlarida taqiq etilishi sistemasini anglatuvchi atama sifatida qabul qilingan. Ammo tilshunoslikda bu atama urf – odat natijasida qo'llanishi mumkin bo'lmagan, aytib bo'lmaydigan diniy tushuncha so'zlarini bildiradigan atamalardir.

Tabu etnografik atama bo'lib, Poleniziya xalqlari orasida bid`at, irim sifatida namoyon bo'lib kelgan. Umuman aytganda, tabu – taqiq, qo'l tegizib bo'lmaydigan demakdir.

Tabu so'zi ayrim vaqtlarda qarama – qarshi ma'noga, ya'ni «la`nat», «qarg'ish» kabi ma'nolarga ham ega bo'lish mumkin. Bu ikki xil ma'noda ishlatiladi. Birinchi ma'nosida, u jamiyatda ba'zi bir narsalar harakatlarni man etishni ifodalasa, ikkinchi ma'nosida lingvistik atama sifatida tilda ba'zi bir so'zlarni ma'lum sharoitlarda man qilish hodisasini ifodalaydi.

Tabu soʻzlarining kelib chiqishida u yoki bu xalqning iqtisodiy sharoiti, urf – odatlari, eʼtiqodining ahamiyati katta boʻlganligini taʼkidlaydi. Masalan, Hali fan texnika rivojlanmagan jamiyat taraqqiyotining dastlabki davrlarida, toʻgʻrirogʻi, ibtidoiy jamoa va feodalizm davrida baʼzi xalqlar jin, arvoh va shunga oʻxshash ilohiylashtirilgan narsalarga ishonish juda kuchli boʻlgan. Bunday xalqlar jin va arvohlarga yaqin boʻlgan shaxs yoki narsa – buyumlarni tilga olmasa, ulardan salanish mumkin, aks holda boshiga koʻp balolar, ofatlar yopiriladi, arvoh va jinlar urib ketadi, deb uylaganlar. Shuning natijasida yarim ilohiy sanalgan qabila boshliqlari oʻlgandan keyin ularning shaxsiy narsalariga tegish, ularning nomini tilga olish qatʼiyan man etilgan.

Tabu hodisasi qipchoq shevalarida ham qadim zamonlardan uchrab turadi. Ayrim yirtqich hayvonlarning nomini tilga olish (aksar xoda kechalari) man etilgan. Qariyalar bu narsani quyidagicha izohlaydilar. Ularning aytishlaricha, agar bunday hayvonlarning nomi tilga olinsa, ular zarar etkazishi mumkin emish. Masalan, «boʻri» soʻzini kechalari aytish man etilgan. Aftidan, xalqimizning oʻrtasida tez – tez ishlatilib, turiladigan boʻrini yoʻklasang, qulogʻi koʻrinadi, degan maqol dastlab shu tabu hodisasining natijasi oʻlaroq vujudga kelgan boʻlsa kerak yoki kechalari ayniqsa, yotish oldidan qipchoq lahjasida soʻzlashuvchi qishloqlarda «ilon» soʻzini aytish tamom ila man qilingan. Agar bu nom tilga olinsa ilon qoʻyninga kirib chiqishi, chaqishi mumkin emish. Bordi – yu, buvi nevarasiga ertak aytib berayotgan boʻlib, «ilon» soʻzini aytish extiyoji tugʻilib qolsa, «ilon» demasdan, uning oʻrniga «apgʻamcha», «qamchi dasta yoki chilvir, chilbir» ramziy maʼnoda qoʻllanib, ilonga oʻxshab ketishligi sababli shu soʻz vujudga kelgan. Bunday tabu soʻzlarda «chayon», «uvullak» kabilarni ham misol keltirish mumkin.

Tabu soʻzlar oilada er – xotin, qaynona – kelin oʻrtasida ham har qadamda uchrab turadi. Maʼlumki, musulmon sharqida xotinlarning erlarini oʻz ismlari bilan chaqirish man etilgan. Chunki oʻz ismi bilan chaqirish erga nisbatan hurmatsizlikni bildiradi, deb hisoblangan. Oqibatda, tabu soʻz vujudga kelib, xotinlar erini oʻz katta bolalarining nomi bilan atab chaqirganlar.

Bu hol urf – odatga aylanib ketgan. Kelinchaklar erini «enamning uli», «bayim», «erim» chaqiradilar, murojaat qiladilar. Yoshi keksalik sari yuz toʻtgach, «cholim» deb ataydilar. Soʻnggi yillarda «xoʻjaynim» deb qoʻllash hollari uchraydi.

Erlar esa oʻrta yosh paytlarida «xatin» deb chaqirgan boʻlsa, ayrim vaqtlarda «xonim», «enasi» deyish hollari ham uchrab turadi. Koʻp vaqtlarda ugʻli yoki qizining ismi bilan chaqirish hollari mavjud. Yoshi qarilik sari qadam qoʻygach, esa «kampir» deb chaqiradilar.

Kelin boʻlib tushgan qiz oilaning aʼzolari nomini atamaydi. Oʻzidan katta erkaklarni aka, qaynogʻa deb ataydilar. Kichiklarga esa uka, ini, qayn beka deb murojaat etadilar.

Shuningdek, kuyovning ota – onasi qaynota, qaynona deb ataydilar.

Baʼzi hollar ham uchrab turadi, yaʼni boshqa bir kishining bolasining ismi biror ayol erining ismi bilan otdosh boʻlsa, uni begim, toʻram deb chaqiradi.

Qarluq – chigil - uygʻur lahjasida ham tabu soʻzlarning uchrashini koʻramiz. Bu shevalarda ham qipchoq shevalariga oʻxshash baʼzi nomlarni boshqacha atash mavjud. Masalan, ergemchʼ (ilon), adasi, qaynona, xotin, biyi, kempir, kennoyʼ, domot, pochcha kabilar.

Misollar: biyisi, buyax qara, mehmonla keldila ( Samarqand), edes`kevottila (Toshkent), Ey xotin, mang bir oz non topib be: ( Urgut) va boshqalar.

O'g'uz lahjasi materiallarida ham tabuning qo'llanishi o'g'uz lahjasi materiallarida ham uchrab turadi: buyun erim ba: sem meni, hech sennen qorqmayman, hava diydixatini kabi.

Evfemizmlarning tilimiz lug'at tarkibini boyitishda, so'z ma'nolarini kengaytirishda, so'zlardan turli uslubiy maqsadlarda foydalanishda katta ahamiyatga egadir. Evfemizmlardan foydalanishning ahamiyati shundaki, shoir va yozuvchilarimiz, umuman so'z san'atkorlari ular orqali chiroyli uslubiy holatlarni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, evfemizmlardan foydalanish nutq madaniyatini o'stirishga yordam beradi. Chunki hozirgi davrning eng dolzarb masalalaridan biri nutq madaniyatidir. Usiz tafakkur madaniyati ham bo'lmaydi.

Demak, evfemizmlar masalasi so'z ma'nolarining kengayishi, boyishi va ma'no taraqqiyoti, so'z hosil qilinishi bilan lug'at boyligi hamda ulardagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, madaniy nutq so'zlash uslubi sifatida nutq madaniyati vazifasi bilan ham bog'liq hodisadir.

«Evfemizmlar» so'zining lug'aviy ma'nosi yaxshi gapiraman, xushmuomalalik bilan gapiraman, bir narsa yoki hodisa to'g'risida yumshoq, silliq va pardalab gapiraman degan ma'noni bildiradi. Tilda evfemizmlarning paydo bo'lishi ma'lum sabablarga bog'liqdir. Evfemizmlar, aytidan, so'zlarni ishlatilishdagi ta'sir doirasi (darajasi) qonuning natijasi o'laroq vujudga kelgan bo'lishi mumkin. Biz bu erda so'zlarning ta'sir etish doirasi deganda, ma'lum darajada ijobiy ta'sir etuvchi so'zlarni qo'llashni ko'zda tutamiz, keng ma'noda esa bu qonun qisman shakldoshlar, vul'garizmlar, evfemizmlarni ishlatishni ham o'z ichiga oladi.

Chunki har bir so'z o'zining ma'no nozikligiga egadir. Bunga atama kirmaydi. Shuning uchun ham, xalqimiz «so'zda so'zning farqi bor, o'ttiz ikki ma'no bor» deb bejiz aytmagan. Binobarin, nutqda mana shu leksik qatlam so'zlovchining ruhiy holati, fe'l – atvori va narsa – hodisalarga munosabati bilan bog'liq holda so'zlarni ishlatishni taqozo etadi. Demak, evfemizmlar har qanday vaziyatda, har kimga har narsaga nisbatan qo'llanilmaydi. Evfemizmlar badiiy adabiyotda muhim uslubiy vosita sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ba'zi fanlarda, masalan, tibbiyotda evfemizmlarni qo'llash faktlari tez – tez uchrab turadi.

Qipchoq shevalarida evfemizmlar ahloq – odob normalarini ifodalash. Madaniy so'zlash va hokazo sabablarga ko'ra qo'llanishini ko'ramiz. Masalan, «o'lish» «o'ldi» dilga xanjardek botadi. Bu sovuq xabarlarini kishilar shevalarda tamam bo'ldi – uzildi – jan berdi – kaza qildi – dunyadan otti – napayt boldi tarzidagi evfemizmlar bilan ifoda etadilar. Bulardan napayt bodli, ko'pincha, bolalarga nisbatan ishlatiladi.

«Bo'g'oz bo'lmoq» birikmasi o'rnida lahja homilador bomoq – avur ayaqli bo'mak – avur jukli bomak – ekkat singari so'zlar ishlatiladi.

Quyidagi evfemizmlar ham tez – tez ishlatilib turadi: qojardi – badan qutuldi – jan illedi (tug'di); tabi joq – mazzasi joq (kasal); kuyovi, dostigdash – turmush ortag'i (xotini)

Evfemizmlar tuzilish jihatidan quyidagicha bo'ladi: 1. Yakka evfemizmlar. 2. Birikmali evfemizmlar.

1. Yakka evfemizmlar bitta so'zdan hosil bo'lgan evfemizmlardir: lapashang – bo'sh, uzuldi – o'ldi.

2. Birikmali evfemizmlar ikki yoki undan ortiq so'zlarning birikishidan hosil bo'ladi: xaqorat qildi – so'kdi, turmush o'rtog'i – xotini.

Evfemizmlar shakldoshlik qatorini ham tashkil etishi mumkin. Quyida biz qipchoq shevalarida uchratuvchi ba'zi evfemizm iboralariga misollar keltiramiz: nomusiga tegmoq. Bu ibora qizlarga zo'rlik qilingan paytda ishlatilib, shu majburlashni pardalash natijasida kelib chiqqandir. Tuyog'inni shiqillatib ko – bu ibora tur, yo'qol, bu erdan ket so'zlarining evfemistik ko'rinishidir: radiyosini koyip juvarmak – bu ibora so'zlovchining suhbatdoshi kamchiligi ochib tashlab, «sharmandangni chiqaraman» degan pisandasining evfemistik shaklga kirgan ko'rinishidir. Tipnakka//tinakka zar – bu ibora farzandsiz kishilarga nisbatan ishlatilib, bolasiz, bolasi yo'q ma'nolarida qo'llaniladi.

Shunday qilib, tabu va evfemizmlar o'zbek tilining bir qismi bo'lgan lahjalar va shevalar taraqqiyotining uzoq davom etgan natijasi bo'lib shevalarda hozirgi paytda tabularning yo'qolib borayotganligi ko'zga tashlansa, evfemizmlar ko'payib boryapti. Ular gaplarni chiroyli, silliq, ta'sirchan qilish borasida muhim ahamiyatga ega bo'lib, qalam ahli uchun ham umuman har bir madaniyatli kishi uchun ham muhim leksik uslubiy vosita vazifasini bajaradi.

Takrorlash uchun savollar:

- 1.O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz ?
- 2.O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi ?
- 3.Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin ?
- 4.Shevada uchraydigan shakldosh so'zlarga misollar keltiring ?
- 5.Shevada ishlatiladigan ma'nodosh so'zlarning xususiyatlari haqida to'xtaling?
- 6.Tabu va evfemizmlarning shevada qo'llanish doirasi to'g'risida to'xtaling ?
7. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan o'zlashma so'zlar haqida ma'lumot bering?
- 8.Fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar haqida ma'lumot bering.
- 9.Rus tili va u orqali o'zga tillardan o'zlashgan so'zlarning sheva ta'siri.
- 10.Shevadani o'zbek adabiy tiliga so'zlarning o'zlashishi misollar orqali tushuntiring .

Tayanch tushunchalar :

Dialektal so'z – ma'lum shevagina xos bo'lgan so'z .

Shevalarning lug'at tarkibi – ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi .

Jargon – ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari.masalan,tartibot, savdo xodimlari .

Leksik qatlam – tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari

Adabiyotlar.

1.Reshetov V V,ShoabdurahmonovSh . “O'zbek dialektologiyasi”, Toshkent, “O'qituvchi”,1978- yil

2.Mirzayev M M , “O'zbek tilining Buxoro guruh shevalari” ,Toshkent, 1969-yil.

3.Ashirboyev S, “O'zbek dialektologiyasi”Toshkent, 2000-y / ma'ruza matni/

4. Rajabov N “O’zbek shevashunosligi” Toshkent, “O’qituvchi” 1996 -yil.
5. Murodova N “O’zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini”, Toshkent, “Fan” 2007- yil
6. Doniyorov X “Qipchoq dialektlarining leksikasi”, Toshkent, “Fan”, 1997-yil.
7. “O’zbek xalq shevalarining lug’ati”, Toshkent, “Fan”, 1971- yil.